
Секція 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Олександр Бондар

магістр історії

науковий співробітник

Чернігівського історичного музею імені

В.В. Тарновського

м.Чернігів

МУРОВАНІ ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ У XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена розвитку мурованого оборонного будівництва на території Чернігово-Сіверщини у XVII – XVIII ст. В ній розглядаються оборонні комплекси Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського та Густинського монастирів, а також оборонні об'єкти в Коропі та Суличівці.

Ключові слова: мурована фортифікація, Чернігівщина, оборонний монастир, оборонна церква, Новгород-Сіверський, Густинь.

Історія фортифікації на Чернігівщині налічує майже три тисячі років. Починаючи з городищ милоградської та юхнівської культур, до слов'янських укріплених поселень, від давньоруських фортець до твердинь Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та козацьких укріплених міст. Однак це все історія традицій дерево-земляної фортифікації.

Загалом вивченню питання фортифікаційного будівництва на території Чернігівщини епохи пізнього середньовіччя приділялося досить мало уваги. Це було спричинено цілим рядом факторів. По-перше, пріоритетний напрямок завжди віддавався вивченню городищ давньоруської доби. По-друге, в радянській історичній науці вивчення козацької епохи було під певним табу. Тож ситуація з вивченням оборонних споруд XVII–XVIII ст. була вкрай складною протягом усього XX ст. В цей час світ побачили лише декілька вагомих робіт, в яких згадувалася фортифікація Північного Лівобережжя козацької доби. Перед усім, це праця М. Цапенка, де дослідник вивчаючи муровану архітектуру, звертає увагу й на фортифікаційні традиції [11, с. 51-78]. Також слід звернути увагу на монографію Л. Пляшко, яка досить детально вивчало українське місто і його оборонну структуру у XVII–XVIII ст. [9]. Все почало змінюватися лише із здобуттям Україною незалежності, коли вивчення фортифікаційних споруд доби пізнього середньовіччя та раннього модерну набуло розповсюдження по всій території України. Однак, слід відразу сказати, що мурованій архітектурі як цивільній, культовій так і оборонній пощастило більше, ніж дерев'яній. В першу чергу, це пов'язано з тим, що багато пам'яток мурованої оборонної архітектури, хоч і в досить перебудованому вигляді, але дійшли до нашого часу. Активним їх вивченням у 1990-х та у 2000-х роках займався видатний дослідник історії архітектури В. Вечерський. Саме його дослідження розкрили багато особливостей мурованої архітектури Лівобережжя [2, 3, 4].

На території Чернігово-Сіверщини майже відсутні поклади природного каменю, та навіть там де він є його розробка була малорозвиненою та не залишила помітного сліду в місцевій архітектурі. Тому на сьогодні ми не маємо тут жодної споруди складеної з каменю, не лише оборонної, а й цивільної або культової.

Проте з XVII ст. на Чернігівщині, як будівельний матеріал для деяких фортифікаційних споруд починають використовувати цеглу. Певно, однією з найдавніших таких мурованих фортифікаційних

споруд, що потрапила на сторінки документів, можна вважати проїзну вежу між замком і містом в Новгороді-Сіверському. Вона згадана в описі 1654 р.: «Да в том же Новгороде Северском сделан город земляной, над рекою Десной, на горе на земле валу огорожено в забор бревенем колотым; да по валу же по углам сделана 4 башни да проезжие ворота, и от тех проезжих ворот в острог через рвы сделан мост, по конец мосту сделаны **каменные ворота**, да от тех ворот сделан отводной острог, в том отводном остроге ворота; да от тех же ворот по горе сделан отводной острог до большого острогу» [8, с. 831-832]. На жаль, точне її місцеположення та зовнішній вигляд на сьогодні не відомі. Також не відомий достеменно час її побудови. Вірогідно, це відбулося між 1632 та 1654 рр. Оскільки в описах облоги міста московськими військами 1632 р. усі згадувані башти – дерев'яні, а у 1654 р. вона вже існує [6, с. 110-111].

Утім, традиція будувати муровані проїзні вежі існувала в Новгороді-Сіверському, ймовірно, від кінця XVI – початку XVII ст. Саме таким часом дослідники датують побудову вежі-брами в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Загалом, цей монастир є одним з найяскравіших екземплярів мурованого фортифікаційного будівництва XVII – першої половини XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. Точна дата заснування монастиря невідома. Деякі вчені вважають, що його було засновано ще за давньоруських часів. Проте така теза не знайшла підтримки в археологів, які стверджують про наявність тут у давньоруський час князівського двору [1, с. 134].

Слід припустити, що Спасо-Преображенський монастир виник не раніше кінця XV ст., а то й на початку XVI ст. Імовірно, що в цей же час тут з'явилися і монастирські укріплення, які спочатку були дерев'яно-земляними.

Наявні відомості, що в 1501, 1552 рр. монастир було знищено татарами, а в 1603 р. у Новгород-Сіверському монастирі перебував Лжедмитрій I. Також відомо, що в 1604 р. монастир було поруйновано польськими військами [3, с. 211-212]. Відродження обителі почалося після 1620 р., коли до цього процесу долучився новгород-сіверський староста О. Пісочинський. У 1635 р. монастир отримує від польського короля землі і перетворюється на католицький. Про укріплення монастиря цього часу нічого не відомо, але, імовірно, вони тут все ж таки існували. Стрімкого піднесення монастирський ансамбль набув за часів Л. Барановича (1657 р.) та його наступників. В другій половині XVII ст. зводяться основні муровані споруди обителі. Саме в цей час починає споруджуватися основна частина мурів і веж монастиря за

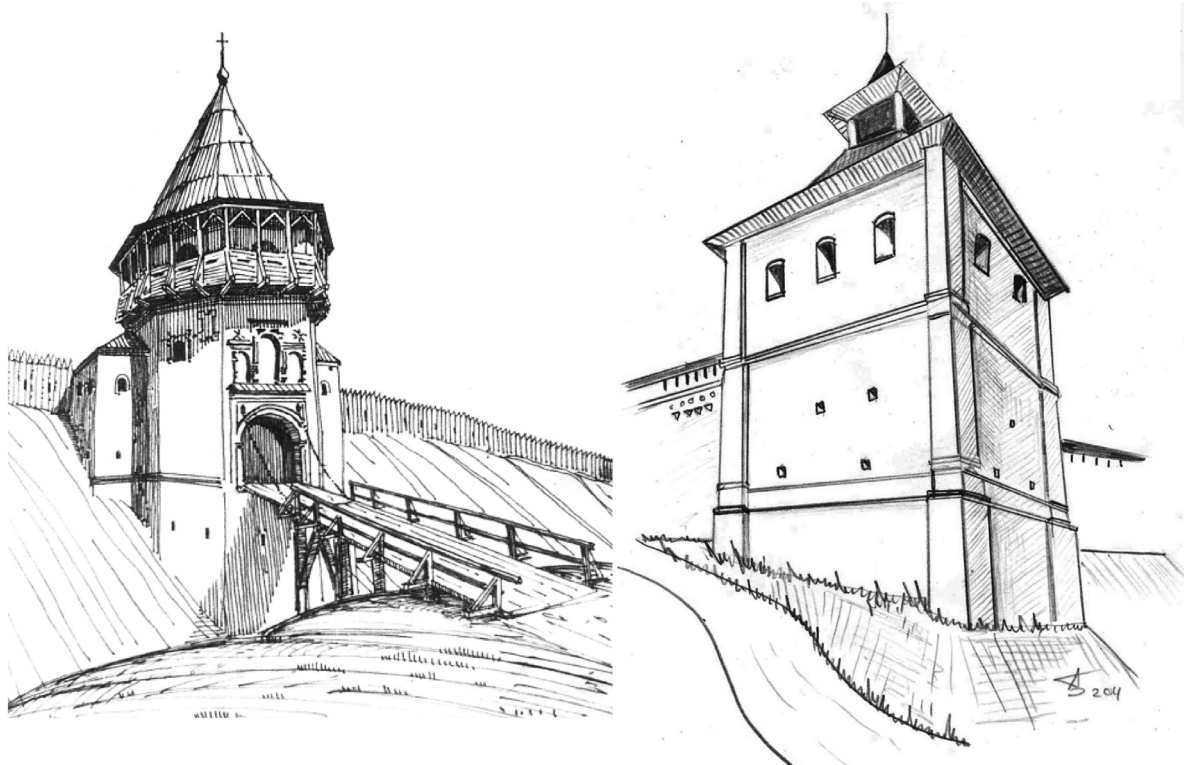

Рис. 1. Реконструкція в'їздної брами за В. Маркизом та малюнок автора сучасної наріжної башти Новгород-Сіверського монастиря.

виключенням лише Спаської проїзної вежі, яку датують ще XVI ст. (рис. 1) [4, с. 172].

У плані монастир майже квадратний 200x200 м, оточений по периметру мурами, висотою від 4 до 7 м, з бійницями по верхньому ярусу (рис. 2). В. Вечерський дотримується думки, що основна частина мурів і башти в 1680-х рр. були лише перебудовані, а існували ще раніше [3, с. 217]. Проте прямих доказів, які б підтверджували таку думку, поки що не має. По кутах монастирської огорожі наявні квадратні в плані триярусні вежі, що винесені вперед за периметр оборонних стін, створюючи таким чином можливість ведення фланкуючого вогню вздовж оборонного периметру. Найцікавішим оборонним вузлом комплексу Спасо-Преображенського монастиря є його ворота. Майже всі дослідники сходяться на думці, що проїзна вежа-дзвіниця була побудована в XVI ст. Вона мала три яруси: перший – брама, другий ярус із бійницями та третій – із дерев'яною бойовою галереєю. Перед воротами знаходився підйомний міст. Дорога до брами проходила через захаб із двох фланкуючих стін, з невеличкими двоярусними круглими вежами по кутах зі стрільницями. Такий спосіб оборони давав можливість створити ефект «лійки», коли простір для нападників звужувався перед брамою, а їх можна було обстрілювати відразу з трьох боків. Утім, на другу половину – кінець XVII ст. такий тип укріплень вже був застарілим, однак ще міг стримувати невеликі загони ворога. До середини XVIII ст. як фортеця Спасо-Преображенський монастир втратив цінність, перетворившись на звичайний монастир з величним архітектурним ансамблем [1, с. 135].

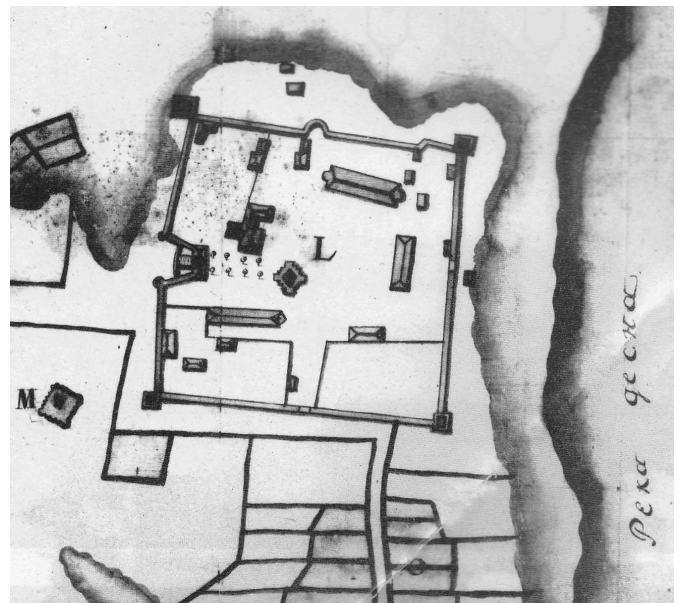

Рис. 2. План Новгород-Сіверського монастиря, кінець XVIII ст.

Густинська обитель також є однією з найкращих зразків монастирського оборонного будівництва всього Дніпровського Лівобережжя. Засновником її на початку XVII ст. був чернець Йоасаф. Розташовувалася обитель на острові, що був оточений річкою та заболоченою місцевістю.

У 1614 р. було збудовано першу дерев'яну Троїцьку церкву. Між 1620 та 1624 рр. збудовано нову Троїцьку церкву та трапезну. В 1636 р. на території монастиря сталася пожежа, яка знищила всі будівлі. Цього ж року почалася його відбудова, але на новому місці. Наприкінці 1630-х рр. ченці обкопали монастир ровом, таким чином укріпивши його. Однак, імовірно, що такі укріплення були доволі слабкими, і вже в 1648 р. монастир був узятий козаками та пограбований. Того ж року, аби запобігти повторенню подібних ситуацій, Б. Хмельницький взяв його під свою протекцію. З 1670-х рр. почався активний етап мурованого будівництва на території монастирського комплексу [12, с. 206]. В цей час збудовано нову муровану Троїцьку церкву, дзвіницю, а коштом полковника Д. Горленка в середині 1670-х рр. розпочали будуватися цегляні оборонні мури навколо монастиря. Як свідчать документи, мури підсилювали башти. Однак жодної з цих башт до нашого часу не збереглося; зараз на їхньому місці знаходяться невеликі декоративні башточки. Однак залишки однієї з цих башт можна побачити на гравюрі 1844 р., де зображено руїни монастиря. Імовірно, вона була багатогранною (восьмигранною), мала щонайменше два яруси бою, та завершувалася куполом з маківкою (рис. 3). Зруйнували цю останню башту вже після 1844 р., коли відновлювали обитель, оскільки на зображенні монастиря кінця XIX ст. її вже не видно.

Монастир розташовувався на рівному місці та має трапецивидну форму. Площа укріпленої частини складала 2,9 га. Муровані стіни, висотою понад 2,5–3 м та товщиною до 1,5 м, встановлені на земляний вал, завширшки до 10 м і висотою від 2 до 3 м. Загалом стіни більше нагадують бруствер з бійницями, ніж повноцінні фортечні мури. Це, в свою чергу, було зроблено під впливом розвитку облогової артилерії, де головну роль відігравали земляні вали. По периметру монастирську стіну оточував рів.

На сьогодні на південно-західному та північно-західному кутах огорожі помітні земляні кон-

Рис. 3. Зображення руйн Густинського монастиря 1844 р. та його сучасний план:

1. Троїцький собор. 2. Надбрамна Петропавлівська церква.
3. Воскресенська церква. 4. Надбрамна Миколаївська церква.
5. Покої настоятеля з Варваринською церквою.

бувають на території монастиря, активно вдаються до несанкціонованих перебудов. У 2007 р. було знесено частину західного внутрішнього валу, а також прибудовано до південної стіни із зовнішнього боку довгу примітивну за формою споруду, що дуже спотворила вигляд архітектурного ансамблю. Руйнування та «перебудови» унікального оборонного монастиря служителями церкви продовжуються й сьогодні.

Окрім оборонних мурованих оборонних монастирів, на Чернігівщині також існує декілька мурованих культових споруд, що також відносяться за певними параметрами до оборонних. Зокрема це Іллінська церква в м. Коропі та дзвіниця в с. Суличівка.

Будівництво споруди **Іллінської церкви** в Коропі більшість дослідників відносить до кінця XVII ст., а дехто припускає, що найдавніша її частина, можливо, відноситься до XV–XVI ст. Церква побудована із заходу від коропської фортеці. Слушною є думка, що спочатку ця споруда не була церквою, задумувалася вона як форпост на підступах до фортеці, такий собі блокгауз. Вперше фортифікаційне

струкції, що нагадують невеликі бастіони. Ймовірно, саме на них і стояли згадувані, зараз неіснуючі, оборонні вежі. Таким чином, вони були винесені за основну укріплену лінію для ведення фланкового вогню. Монастирська фортеця мала три брами. Перша, головна, знаходилася під масивною приземкуватою чотирикутною дзвіницею з бійницями. Цю браму з дотичними до неї стінами дуже добре зобразив на одному зі своїх етюдів Т. Шевченко, перебуваючи в Густині у 1845 р. [12, с. 206-207]. Вже наприкінці XIX ст. башту було дещо перебудовано та надбудовано два легких верхніх яруси. Другі ворота знаходилися під будинком ігумена. Вони являли собою масивну двоповерхову споруду, в товщі якої й проходив вузький проїзд. Третя ж брама проходила через надбрамну Петропавлівську церкву, яка мала по боках великі аркади з бійницями, що фланкували проїзд уздовж воріт. Загалом система оборони воріт в Густинському монастирі дає відразу три типи конструкцій, різні за походженням та традицією, що вказує на впливи багатьох фортифікаційних шкіл. Монастир було ліквідовано наприкінці XVIII ст. у зв'язку з секуляризацією монастирських земель. Слід зауважити, що оборонний комплекс Густинського монастиря є унікальним завдяки поєднанню звичайних мурованих оборонних конструкцій із земляними фортифікаціями оборонного типу.

На сьогодні черниці, які пере-

призначення Іллінської церкви визначив М. Цапенко [11, с. 38]. Основою її є невелика баштоподібна однобанна будівля з товщиною стін до 2 м і шириною зали менше п'яти метрів. У башті існують отвори-бійниці, у яких відсутні будь-які натяки на пази для віконних рам. Усередині приміщення головного корпусу носять характер перекритих склепіннями коридорів. Скоріш за все, вони були місцями зберігання боєприпасів або місцем перебування дозорного гарнізону (Рис.4). Нижня частина башти має вигляд, що загалом характерний оборонним спорудам Чернігівщини, зокрема дуже схожу конструкцію мають наріжні башти Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Думку про первинне оборонне призначення Іллінської церкви підтримує і В.В. Вечерський [2, с. 112-113].

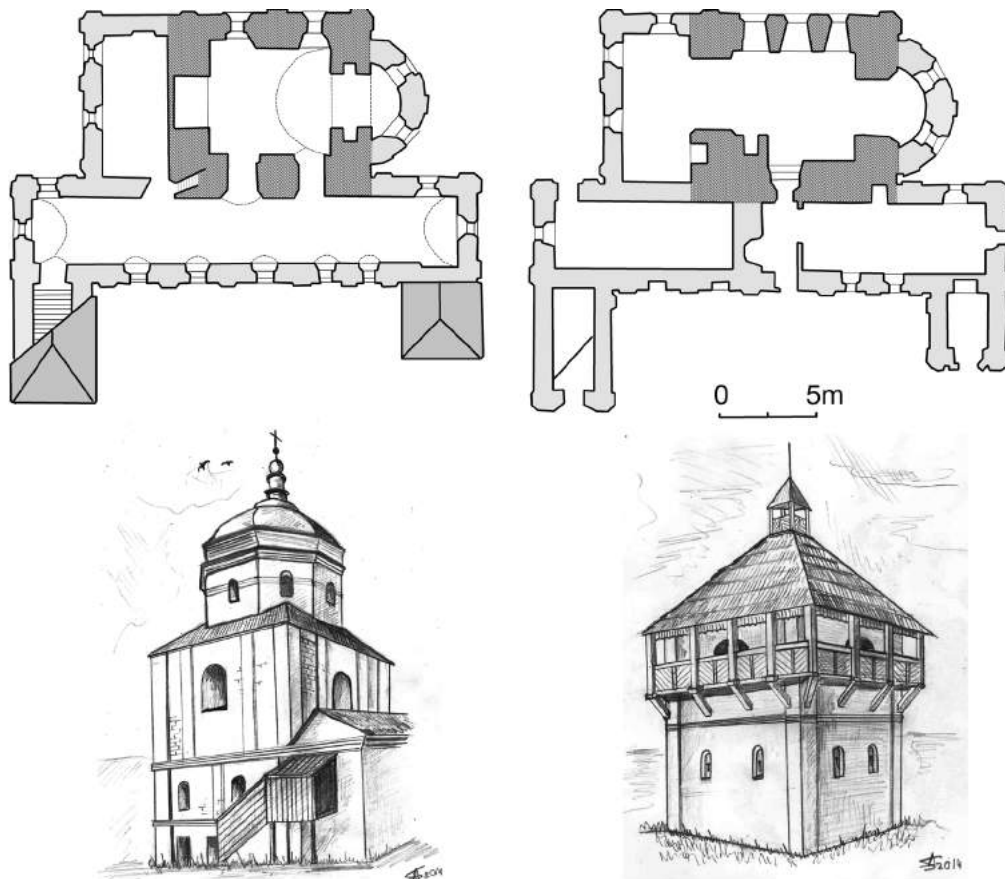

Рис. 4. План першого та другого поверхів Іллінської церкви в Коропі за М. Цапенком; малюнок з фото 1930 р. та варіант реконструкції автора станом на кінець XVII ст.

М. Цапенко вважав, що спочатку башта була перетворена на дзвіницю, а вже згодом – і на церкву [11, с. 38]. До цієї башти з південного боку, мабуть, пізніше була прибудована двоповерхова споруда, що мала два входи. Лише в другій половині XVIII ст. її перебудували на церкву, додавши верхню баню та вівтар.

На сьогодні залишається не визначеним і функціональне призначення цієї башти. Найбільш правдиво виглядає версія про те, що в XVII ст. вона виконувала роль форпосту на підступах до західних воріт Коропської фортеці [1, с. 148].

Село **Суличівка** відоме ще з 1610 р., коли воно було надано у володіння боярину Б. Грязному. Близько середини XVII ст. воно відійшло у власність родини Добронизьких (нащадки Б. Грязного), які й володіли нею протягом XVII ст. [5, с. 333] У с. Суличівка знаходиться церква Різдва Богородиці кінця XVIII ст. з восьмигранною дзвіницею. Точно відомо, що церква побудована 1786 р. Документи XVIII ст. свідчать про те, що на місці кам'яної церкви, стояла однойменна більш рання дерев'яна Різдва Христового [7, с. 21]. Поряд з церквою знаходиться дзвіниця, що викликає особливий інтерес (рис. 5). Це двох'ярусна восьмигранна призма, увінчана шатром із ліхтариком. Вхід до дзвіниці розташований в східній її грані, навпроти західного portalу церкви. На другому ярусі по сторонам прорізані чотири аркові вікна. Перекрита дзвіниця високим восьмилопатовим зімкнутим склепінням. Під дзвіницею є

прямокутний підвал, розміром 3,58x3,43 м, перекритий напівциркульним склепінням. У східній його стіні є дверний отвір, в інших гранях – віддушини, що виходять на рівні денної поверхні на відповідні грані дзвіниці. Деякі дослідники вважають, що споруда даної дзвіниці має оборонне призначення [12, с. 705]. Раніше вважалося, що найдавнішою частиною дзвіниці є її підвальне приміщення, а сама призма збудована вже наприкінці XVIII ст. [2, с. 177-178] Однак, останні обстеження пам'ятки, показали, що і підвальне приміщення, і наземна частина споруджувалися одночасно, про що свідчить однаковість цегли та типу кладки. Це відбулося близько 1670–1680-х рр. Товщина стін підвального приміщення близько 1,8 м, а наземного – 1,3 м. Цікаво, що фасад і внутрішня частина не мають ніяких ознак декору, який дуже характерний для дзвіниць. Також у приміщенні дуже глуха акустика, що також властиво для дзвіниць. На сьогодні споруда прибудована до церкви коридором. Дослідження 2014–2015 рр. дозволяють говорити, що, можливо, на цьому місці (найвища точка в селі) у другій половині XVII ст. знаходилося помістя родини Добронизьких. Поряд із церквою та дзвіницею виявлено залишки ще однієї давньої споруди, імовірно, дерев'яної, але на мурованому фундаменті. Розкопки 2015 р. дають можливість датувати її не пізніше кінця XVII – початку XVIII ст. Також слід відмітити те, що дзвіниця стоїть за 40 м напроти місця, де знаходився міст через р. Глинянку (у документах XVII ст. названа річка Суличівка). Також дослідження 2015 р. завдяки дуже посушливим умовам, дозволили виявити навпроти дзвіниці греблю на р. Суличівці. Зазвичай такі греблі, що утворювали штучні стави, на Чернігівщині у XVII ст. будували біля укріплених поселень. Якщо дана дзвіниця й не виконувала суто оборонних функцій, то з неї можна було дуже добре контролювати міст та дорогу, що проходила поряд.

Рис. 5. Східний фасад, розріз та варіант реконструкції вежі-дзвіниці станом на кінець XVII ст. в с. Суличівка, обміри та малюнок автора

Також вражає точність, з якою побудовано споруду вежі-дзвіниці. Різниця в ширині граней стін як з внутрішнього, так і із зовнішнього боків не перевищує 1,5–2 см. Така точність не характерна для споруд XVII ст., що свідчить про великий досвід майстра, який керував її будівництвом. Розмір цегли вежі-дзвіниці співпадає з розміром цегли Введенської церкви (1672 р.) Троїцького монастиря та Воскресенської церкви (між 1650-ми та 1676 р.) в Чернігові. Тож, імовірно, і споруда в Суличівці датується не пізніше 1670–1680-ми рр.

На сьогодні ззовні споруду реставровано та потиньковано. Однак роботи з використанням сучасних будівельних матеріалів призвели до порушення гідрологічного балансу в ґрунтах навколо будівлі. Підвальне приміщення тепер постійно перезволожено, а в північній стіні підвального приміщення з'явилася значна тріщина. Такий стан речей потребує втручання професійних реставраторів

зادля збереження унікальної пам'ятки оборонно-культурної архітектури.

Також в сучасній літературі та Інтернеті можна зустріти й думки про те, що оборонне призначення мала мурована церква в с. Великий Листвен. Однак, навряд чи це так, оскільки церква чітко датується 1742 р., а тоді вже потреба в невеликих укріплених пунктах відпала у зв'язку зі більш-менш стабілізацією життя на цих територіях та й сама архітектура церкви не відповідає жодним чином оборонним потребам.

Отже, ми бачимо, що на території Чернігово-Сіверщини муроване фортифікаційне будівництво у XVII – на початку XVIII ст. залишалося радше виключенням, а ніж закономірністю. Це, в першу чергу, було спричинено відсутністю покладів природного каменю, як будівельного матеріалу. По-друге, також була відсутня традиція масштабного мурованого будівництва. Як видно, в середині – другій половині XVII ст. за писемними джерелами з усіх фортець Чернігівщини лише Новгород-Сіверський мав муровану браму. Дещо по-іншому була справа з оборонними монастирськими комплексами в Новгороді-Сіверському та Густині. Ці монастирські фортифікації мали значний оборонний потенціал, однак їхньою особливістю було, так би мовити, деяке «хронологічне запізнення»: навколо монастирів будувалися високі мури та башти в той час, коли вся фортифікація вже переходила на бастейні земляні інженерні системи пасивної та активної оборони. Втім, монастирі-фортеці залишили помітний слід в історії Чернігівського краю. Вони збереглися до нашого часу в досить непоганому стані, на відміну від дерево-земляних фортець та замків. Що ж стосується башти в Суличівці та Іллінської церкви в Коропі, то, імовірно, що спочатку вони не мали культового призначення, а зводилися як оборонно-спостережні вузли. Лише згодом, коли потреба в них як в фортифікаційних спорудах остаточно відпала, вони були перебудовані та перетворені на культові споруди.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини: ілюстрований довідник / О. Бондар. – К., 2015. – 178 с.
2. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В.В. Вечерський. – К., 2005. – 586 с.
3. Вечерський В.В. Українські монастирі / В.В. Вечерський. – К., 2008. – 400 с.
4. Вечерський В. В. Фортеці й замки України / В. В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.
5. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2014. – 384 с.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
7. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревський. – Вып.1. – Чернигов, 1866. – .138 с.
8. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799–832.
9. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. / Л. Пляшко. – К., 1980. – 152 с.
10. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – 236 с.
11. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1970 – 144 с.
12. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.